

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-40>

УДК 330.567.2

ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ: МЕТОДИЧНИЙ ТА АНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ

ASSESSMENT OF FINANCIAL SECURITY OF HOUSEHOLDS: METHODOLOGICAL AND ANALYTICAL ASPECTS

Коцюрубенко Ганна Миколаївна

кандидат економічних наук, доцент,
Одеський національний економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9604-5083>

Шикіна Наталія Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент,
Одеський національний економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0120-6540>

Kotsiurubenko Ganna, Shykina Nataliya
Odessa National Economic University

У статті розглянуто існуючі наукові напрацювання щодо методики оцінювання та визначення фінансової безпеки домогосподарств. Визначено, що єдиного підходу серед наукової спільноти щодо показників та критеріїв оцінювання на даному етапі розвитку фінансової думки ще не розроблено. Досліджено складові показники для оцінювання фінансової безпеки домогосподарств як на рівні держави, так і для самооцінювання на рівні домогосподарств. Акцентовано увагу на можливості використання окремих показників що розроблені та затверджені Методичними рекомендаціями для розрахунку рівня економічної безпеки країни. Здійснено розрахунок інтегрованого показника фінансової безпеки домогосподарств. На основі здійснених розрахунків, досліджено тенденції зміни стану фінансової безпеки.

Ключові слова: домогосподарство, фінансова безпека, фінансовий стан домогосподарства, фінансова грамотність.

В статье рассмотрены существующие научные и методические наработки по оценке и определению уровня финансовой безопасности домохозяйств. Определено, что единого подхода, среди научного сообщества, относительно показателей и критериев оценки, на данном этапе развития финансовой мысли, еще не разработано. Исследованы составляющие показателей методик оценки финансовой безопасности домохозяйств, как на уровне государства, так и для самооценки на уровне домохозяйств. Акцентируется внимание на возможности использования отдельных показателей, содержащихся в разработанных и утвержденных Методических рекомендациях для расчета уровня экономической безопасности страны. Проведен расчет интегрированного показателя финансовой безопасности домохозяйств. На основе проведенных расчетов, выделены тенденции изменения состояния финансовой безопасности.

Ключевые слова: домохозяйство, финансовая безопасность, финансовое состояние домохозяйств, финансовая грамотность.

An important component of the formation of financial security of the state as a whole is to ensure the financial security of households. The peculiarity of the household as a participant in financial relations, makes it impossible to use existing methods of assessing financial security, which are used in working with legal entities. Given the importance and need for continuous monitoring of financial security of households, due to constant changes in aggregate economic factors, the study needs existing developments on assessing the financial security of households and their further adaptation to use in the analysis of economic relations between households and other participants. The article considers the existing scientific developments and methodological developments for assessing and determining the financial security of households. It is determined that at this stage of development of financial thought, a single approach among the scientific community on indicators and evaluation criteria has not yet been developed. Empha-

sis is placed on the possibility of using certain indicators, which are developed and approved by the Guidelines for calculating the level of economic security of the country, in particular in terms of indicators of such components of economic security as social and macroeconomic security. The components of indicators for assessing the financial security of households both at the state level and for self-assessment at the household level have been studied. The latter scholars include: assessment of property rights; family budget analysis; analysis of opportunities for savings; analysis of personal goals; assessment of the level of security of financial resources and values. The relationship between financial security and components of the financial condition of households is indicated. The importance of studying the level of financial literacy and financial inclusion of households was emphasized. The article calculates the integrated indicator of financial security of households. Based on the calculations, the tendencies of change of the state of financial security are investigated. The reasons and consequences of the noted tendencies are specified.

Keywords: household, financial security, financial condition of the household, financial literacy.

Постановка проблеми. В умовах глобалізаційних процесів в економіці, перебудови фінансових систем країн світу відповідно до новітніх тенденцій цифрової економіки та викликів пандемії не викликає сумніву важливість дослідження та оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств як безпосереднього учасника економічних відносин та суб'єкта, що є залежним від цих процесів. Особливо гостро така необхідність виникає в період фінансової нестабільності національної економіки або в умовах світової фінансової кризи. В даному випадку для забезпечення фінансової безпеки держави в цілому пріоритетним напрямком є забезпечення фінансової безпеки домашніх господарств. Проте для реалізації цього постулату необхідна методика оцінки стану фінансової безпеки домогосподарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика досліджень фінансової безпеки домогосподарств є відносно новою складовою розвитку фінансової науки. Поряд з тим, наукові напрацювання з різних аспектів оцінювання фінансової безпеки домогосподарств та досліджень її складових, посідають вагоме місце у працях Білоус І.І., Виговської Н.Г., Ворошило В.В., Вожжова А.П., Зварич М.С., Земцова М.С., Данилюк М.М., Драган О.О., Кизими Т.О., Кухарєвої О.О., Лисої О.В., Сніщенко Р.Г., Хаймінової Ю.В. та інших.

Виділення невирішеної частини проблеми. Слід зауважити, що на сьогодні відсутня єдина методика оцінки фінансової безпеки домогосподарств. Складність полягає у тому, що фінансові показники інших суб'єктів фінансових відносин не співпадають з показниками домогосподарств, а значить не можуть бути використані під час проведення аналізу й оцінки фінансової безпеки домогосподарств; максимізація прибутку для домогосподарств не є основною метою господарювання.

Мета статті. Враховуючи важливість та необхідність постійного моніторингу стану

фінансової безпеки домогосподарств, що обумовлюється постійними змінами сукупних економічних факторів, потребують дослідження існуючі напрацювання щодо питань оцінювання фінансової безпеки домогосподарств та подальша їх адаптація до використання у процесі аналізу економічних відносин між домогосподарством та іншими учасниками.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до існуючих у науковій літературі напрацювань фінансова безпека домогосподарства визначається як «такий фінансовий стан домогосподарств, для якого характерна стійкість до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, здатність реалізовувати фінансові інтереси всіх членів домогосподарства та забезпечувати їм гідний рівень життя» [1].

Переважає більшість методик оцінки фінансової безпеки домогосподарств оперують різноманітними індикаторами, які спираються на ряд елементів механізму забезпечення фінансової безпеки. Так, наприклад, Ворошило В.В. до них відносить, в першу чергу, збільшення доходів домогосподарств та співвідношення доходів і витрат домогосподарств [2, с. 50].

Подібний підхід застосовує Сніщенко Р.Г. [3, с. 106], на думку якого основу фінансової безпеки домогосподарств становить оптимальний баланс між їхніми доходами і витратами. При цьому автор пропонує користуватися Методичними вказівками щодо розрахунку доходів та витрат населення України, затвердженими Наказом Держкомстату від 07.03.2002 № 113 зі змінами від 01.03.2006 № 62 [4]. На цій підставі для визначення фінансової безпеки домогосподарств автор аналізує структуру доходів населення, обсяги наявних доходів, витрати та заощадження в динаміці.

На думку Земцова М.С., в ході оцінки фінансової безпеки домогосподарств необхідним є застосування системи показників, які забезпечать всебічну оцінку стану фінансової безпеки домогосподарств, динаміки, а також

дадуть можливість пошуку резервів підвищення ефективності забезпечення фінансової безпеки [5, с. 75]. Показники пропонується групувати [5]:

- аналіз доходів;
- аналіз витрат;
- коефіцієнти залежності (коефіцієнт сумарних зобов'язань, коефіцієнт автономності, коефіцієнт безпеки);
- аналіз інвестиційних можливостей.

Виговська Н.Г. вважає, що оптимальним варіантом для вітчизняної практики буде доповнення існуючої сукупності індикаторів показниками, які будуть враховувати фінансовий стан домогосподарств, а саме [6, с. 87]:

- 1) відношення середньої заробітної плати до прожиткового мінімуму;
- 2) відношення сукупних доходів до індексу споживчих цін;
- 3) частка споживчих витрат в загальному обсязі доходів;
- 4) відношення реальної та номінальної заробітної плати.

При цьому авторка наголошує, що оцінку фінансової безпеки домогосподарств не можна проводити окремо від фінансової оцінки держави, особливо в умовах кризи, оскільки саме суб'єкти господарювання є як каталізатори розповсюдження фінансових шоків, так і фактором нейтралізації кризи [6, с. 89].

Відповідно до існуючої Методики оцінки рівня економічної безпеки в Україні законодавчо не визначені показники оцінювання рівня фінансової безпеки домогосподарств Натомість існуюча методика оцінювання та визначення економічної безпеки містить показники, які безпосередньо мають відношення не лише до домогосподарства як соціального утворення, але й як до учасника фінансових процесів, що здатен не лише зазнавати впливу, але й впливати на розвиток економічної системи, зокрема у розрізі показників соціальної та макроекономічної безпеки [7]. До таких показників доцільно віднести наступні розрахункові індикатори Методичних рекомендацій, а саме:

- Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу;
- Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств;
- Індекс споживчих цін;
- Відношення наявного доходу населення до ВВП;
- Схильність населення до заощаджень;

– Відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів.

Поряд з тим, специфічність домогосподарства як суб'єкта фінансових відносин, обумовлює не можливість уніфікованого підходу до дослідження фінансової безпеки домогосподарств на основі підходів, що пропонуються для підприємств чи окремих сфер економічної системи.

Так, зокрема Сніщенко Р.Г. виокремлює наступні недоліки наявних методик оцінки фінансової безпеки домогосподарств [3]:

- 1) вони є досить громіздкими;
- 2) розглядають лише окремі аспекти фінансової безпеки;
- 3) дають суперечливі результати та розбіжності у методиках розрахунків окремих показників або недостатньо деталізованих методичних рекомендацій щодо їх проведення;
- 4) члени домогосподарств іноді навіть не здогадуються про наявність таких методик.

Земцов А.А. вважає за доцільне для аналізу фінансової безпеки домогосподарства використати видозмінену модель оцінки успішності діяльності компанії, яка базується на чотирьох основних елементах («проекціях»): фінанси, маркетинг, внутрішні бізнес-процеси, персонал. Тільки у випадку з домогосподарством ці проекції будуть іншими: тип та склад домогосподарства, натуральна структура, фінансова структура. В цьому випадку до об'єктів аналізу слід відносити стабільність та якість джерел доходу, адекватність витрат, обсяги резервів, обсяги зобов'язань та розмір щомісячних платежів по кредитах. А зацікавленими особами в такій оцінці є члени домогосподарств, кредитори та інші суб'єкти, які входять у фінансову систему домогосподарства [8–9].

Зварич М.С. зазначає, що у ході оцінки фінансової безпеки домогосподарств можуть застосовуватися самі різноманітні методи: омнібусу, що являє собою онлайн, особисті та телефонні опитування, організовані за спеціальною репрезентативною вибіркою; розрахунку різних фінансових індикаторів тощо [5, с. 69]. При цьому автор також вважає за доцільне використати методи економічної статистики: порівняння, графічний, балансовий, середніх і відносних чисел, аналітичних групувань, динамічних рядів, табличний та інші, які доцільно використовувати при збиранні та обробці інформації, проведенні аналізу змін у економічному середовищі у часі. Окрім цього, необхідно використати математичні методи вивчення зв'язків: індексний, кореляційний,

регресійний, дисперсійний аналіз [5, с. 73–74]. Ці методики слід доповнити експертними оцінками, прогнозуванням та іншими.

Виговська Н.Г. вважає за необхідне оцінювання фінансової безпеки домогосподарств України реалізовувати шляхом телефонного анкетування [6, с. 86].

Обґрунтованою є позиція науковців, щодо доцільності проведення оцінювання фінансової безпеки домогосподарства за окремими показниками та індикаторами, як з позиції держави так і з позиції домогосподарства [5, с. 67]. Для аналізу на мікрорівні (безпосередньо) у науковій літературі, зокрема Зварич М.С., пропонуються групи показників, а саме:

- Оцінка майнових прав;
- Аналіз сімейного бюджету;
- Аналіз можливостей для заощаджень;
- Аналіз особистих цілей;
- Аналіз необхідності пенсійного інвестування;
- Оцінка рівня безпеки фінансових ресурсів та цінностей.

На макрорівні, натомість, автор пропонує виділяти наступні показники, а саме [5, с. 79]:

- Показники рівня фінансового забезпечення населення;
- Показники рівня безробіття;
- Показники рівня бідності;
- Показники фінансової грамотності.

Окремо варто звернути увагу на показник рівня фінансової грамотності. Науковці вважають його одним із головних складових формування рівня фінансової безпеки, що є цілком обґрунтованим, враховуючи вплив таких показників як «фінансова грамотність та фінансова поведінка» на фінансовий добробут держави [10; 11].

Варто відзначити, що питання фінансової грамотності та фінансової інклюзії активно обговорюються в Україні, зокрема щодо напрямів роботи НБУ у реалізації Стратегії фінансової грамотності.

Слід зазначити, що в останні роки все більше уваги звертається на можливість комплексної оцінки фінансової безпеки домогосподарств. Для цього автори пропонують різні підходи щодо визначення інтегрального показника, який характеризує рівень такої безпеки. Інтегральний показник дає змогу комплексного підходу та розуміння тенденцій щодо зміни стану фінансової безпеки домогосподарств. Його використання у перспективі доцільно адаптувати до розрахунків показників фінансової безпеки на рівні держави. Приклад розрахунку агрегованого показника фінансової

безпеки на основі методики, запропонованої Зварич М.С., наведено у таблиці 1.

Як свідчать дані розрахунків, агрегований показник фінансової безпеки домогосподарств показує поступове уповільнення зростання. Це пов'язано з тим, що економічні реформи в Україні після 2012 р. «забуксували» – в 2013 р. ВВП знизився до 98,7 відсотків порівняно з попереднім роком. Зменшилися обсяги виробництва в машинобудівній промисловості на 13,8 відсотків, нафтопереробній – на 11,2 відсотка; металургійній – на 5,8 відсотків; харчовій – на 5,5 відсотків [14, с. 9].

У період з 2014 по 2015 р. він скоротився, що було обумовлено бойовими діями на Сході України та анексією Криму. За оцінками міжнародних експертів в зазначених областях на початку 2015 р. на непідконтрольних уряду територіях в цілому втрачено 5,9% ВВП, в тому числі у промисловому виробництві – 3,7%, сільськогосподарському виробництві – 0,1%, роздрібній торгівлі – 1,7%, будівництві – 0,3% відповідно [15, с. 41]. Вітчизняна економіка, що виявилась не готовою до військової агресії, була змушена здійснити перші кроки для переходу у новий для себе стан – економіку воєнного часу.

За даними Кабінету Міністрів, прогноз економічного зростання до 2020 року мав становити до + 3,6%, і Україна отримала хороші можливості для досягнення +3% зростання ВВП у 2019 році за очікуваннями Уряду; це зростання стало головною метою Уряду і головною економічною ціллю на найближчі роки. Основними факторами економічного зростання було пожвавлення промислового сектору України та розвиток інноваційних галузей. Окрім того, на цю дату припадає і початок реалізації структурних змін, зростання якості життя, що відразу вплинуло на підвищення темпів зростання агрегованого показника фінансової безпеки домогосподарств [16].

На додачу до цього запровадження карантинних заходів з-за пандемії коронавірусної інфекції COVID-19 економіка втратила досягнутих на 2019 р. позицій і економічне зростання змінилося економічним падінням. У зв'язку з цим особливої уваги потребує з'ясування основних чинників, які впливають на агрегований показник фінансової безпеки домогосподарств.

Висновок. Таким чином, проведені розрахунки агрегованого показника фінансової безпеки домогосподарств засвідчили, що він демонструє досить значні коливання протягом 2010–2019 рр.

Таблиця 1

Розрахунок агрегований показник фінансової безпеки домогосподарств за роками

Рік	ВВП на 1 домогосподарство, тис. дол.	Доходи пенсійного фонду в розрахунку на домогосподарство, грн.	Доходи на домогосподарство, грн.	Чисельність економічно активного населення на 1 домогосподарство, осіб	Рівень зайнятості, %	Рівень безробіття, %	Рівень забезпечення житлом, м ² на 1 домогосподарство	Рівень забезпечення автомобілями, шт на 1 домогосподарство	Індекс людського розвитку ООН	Індекс освіти	обсяги депозитів на 1 домогосподарство, тис. грн.	Заощадження в іноземній валюті на домогосподарство, тис. грн.	Агрегований показник фінансової безпеки домогосподарств
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
2010	0,91	0	0	0,8	0,46	0,23	0,32	0	0	0	0	0,35	3,1
2011	1,52	0,02	0,07	0,8	0,55	0,28	0,35	0,12	0,38	0,06	0,06	0,6	4,8
2012	1,82	0,05	0,12	0,8	0,67	0,33	0,42	0,12	0,6	0,11	0,16	0,5	5,7
2013	2	0,09	0,18	0,8	0,8	0,4	0,45	0,24	0,48	0,14	0,29	0,17	6
2014	0,81	0,08	0,2	0,4	0,09	0,04	0	0,24	0,74	0,17	0,25	0,26	3,3
2015	0	0,14	0,32	0,1	0,13	0,07	0,13	0,24	0,66	0,11	0,28	0,02	2,2
2016	0,07	0,12	0,51	0,1	0,06	0,03	0,2	0,24	0,56	0,16	0,34	0	2,4
2017	0,55	0,18	0,87	0	0	0	0,28	0,36	0,6	0,17	0,44	0,09	3,5
2018	1,02	0,27	1,19	0,1	0,25	0,13	0,42	0,48	0,82	0,21	0,51	0,28	5,7
2019	1,61	0,4	1,6	0,2	0,45	0,23	0,6	0,6	0,8	0,74	0,6	0,31	8,1

Джерело: розраховано на основі [5: 12–13]

У період з 2010 по 2013 р. показник безпеки активно зростає. В період з 2014 по 2015 р. він скоротився, що було обумовлено ситуацією на Сході України та в Криму. В період з 2015 по 2019 р. спостерігається активне

зростання цього показника. Але з 2019 року в економіці України підвищилися ризики, що ставить під сумнів можливість подальшого зростання агрегованого показника фінансової безпеки домогосподарств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зварич М.С. Теоретичні підходи до визначення сутності фінансової безпеки домогосподарств. *Науковий вісник ХДУ. Серія Економічні науки*. 2015. № 15. Ч. 1. С. 130–132.
2. Ворошило В.В. Оценка финансовой безопасности домашних хозяйств и направления ее обеспечения. *Научный вестник: финансы, банки, инвестиции*. 2011. № 4. С. 48–50.
3. Сніщенко Р.Г. Методологічні проблеми та особливості аналізу й оцінки фінансової безпеки домогосподарств. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 27(2). С. 105–109.
4. Методичні вказівки щодо розрахунку доходів та витрат населення України : Наказ Держкомстату 07.03.2002 № 113. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2017/2_02_02_01_2017.htm
5. Зварич М.С. Механізм забезпечення фінансової безпеки домогосподарств в Україні : дис. канд. екон. наук. Київ, 2020.
6. Виговська Н.Г. Особливості оцінювання фінансової безпеки держави в умовах економічної нестабільності. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2018. № 4. С. 85–90.
7. Волохова І.С. (ред.). *Трансформаційні процеси у податковій системі України : монографія*. Одеса: Атлант ВОІ СОІУ, 2018.
8. Земцов А.А. Финансовая устойчивость домашних хозяйств: основные подходы. *Проблемы учета и финансов*. 2015. № 4. С. 24–30.
9. Земцов Л.А. *Финансы домохозяйства : учебное пособие*. Томск: Изд-во Том ун-та, 2012.
10. Білоус І.І. Основні чинники впливу та загрози фінансовій безпеці домогосподарства. *Ефективна економіка*. 2020. № 8. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8104>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.8.61
11. Федоряка Я. (н.д.). *Як фінансова грамотність населення впливає на фінансовий добробут держави*. Режим доступу: <https://clck.ru/UU5zs>
12. Державний комітет статистики України (н.д.). Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
13. Офіційний сайт НБУ (н.д.). Режим доступу: <https://bank.gov.ua/>
14. Дедакаєв В.А. Економіка України: балансування на межі дефолту. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2014. № 1. С. 4–11.
15. Полчанов А.Ю. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. № 11. С. 40–46.
16. Реформи в Україні 2016–2019: Незворотність змін (н.д.). Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reform%20office/ukraine-reform-conference-2019-09-ukr.pdf>

REFERENCES:

1. Zvarych M.S. (2015). Teoretychni pidkhody do vyznachennia sutnosti finansovoi bezpeky domohospodarstv [Theoretical approaches to determining the essence of financial security of households]. *Naukovyj visnyku KhDU. Seriya Ekonomichni nauky*, no. 15. ch. 1, pp. 130–132. (in Ukrainian)
2. Voroshilo V.V. (2011). Ocenka finansovoj bezopasnosti domashnih hozjajstv i napravlenija ee obespechenija [Assessment of financial security of households and directions of its provision]. *Naukovij visnik: finansi, banki, investicii*, no. 4, pp. 48–50. (in Ukrainian)
3. Snishhenko R.G. (2017). Metodologichni problemi ta osoblivosti analizu j ocinki finansovoi bezpeki domogospodarstv [Methodological problems and features of analysis and assessment of financial security of households]. *Naukovij visnik Mizhnarodnogo humanitarnogo universitetu. Serija: Ekonomika i menedzhment*, vol. 27(2), pp. 105–109. (in Ukrainian)
4. Metodichni vkazivki shhodo rozrahunku dohodiv ta vitrat naselelnja Ukraini: Nakaz Derzhkomstatu 07.03.2002 no. 113 (n.d.). [Methodical instructions on calculation of incomes and expenses of the population of Ukraine: Order of Derzhkomstat]. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2017/2_02_02_01_2017.htm
5. Zvarich M.S. (2020). Mehanizm zabezpechennja finansovoi bezpeki domogospodarstv v Ukraini [Mechanism for ensuring financial security of households in Ukraine]: Dis. kand. ekon. nauk. Kiyv. (in Ukrainian)

6. Vigovs'ka N.G. (2018). Osoblivosti ocinjuvannja finansovoi bezpeki derzhavi v umovah ekonomichnoi nestabil'nosti [Features of assessing the financial security of the state in conditions of economic instability]. *Visnik SumDU. Serija «Ekonomika»*, no. 4, pp. 85–90. (in Ukrainian)
7. Volohova I.S. (red.) (2018). Transformacijni procesi u podatkovij sistemi Ukraini: monografija [Transformation processes in the tax system of Ukraine: monograph]. Odesa: Atlant VOI SOIU. (in Ukrainian)
8. Zemcov A.A. (2015). Finansovaja ustojchivost' domashnih hozhajstv: osnovne podhody [Financial sustainability of households: basic approaches]. *Problemy ucheta i finansov*, no. 4, pp. 24–30. (in Russian)
9. Zemcov L.A. (2012). *Finansy domohozhajstva: uchebnoe posobie* [Household Finance: A Study Guide]. Tomsk: Izd-vo Tom un-ta. (in Russian)
10. Bilous I.I. (2020). Osnovni chynnyky vplyvu ta zahrozy finansovij bezpetsi domohospodarstva [The main factors influencing and threatening the financial security of the household]. *Efektivna ekonomika*, no. 8. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8104>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.8.61 (in Ukrainian)
11. Fedoriaka Ya. (n.d.). Yak finansova hramotnist' naseleння vplyvaie na finansovyj dobrobut derzhavy [How the financial literacy of the population affects the financial well-being of the state]. Available at: <https://clck.ru/UU5zs> (in Ukrainian)
12. Derzhavnyj komitet statystyky Ukrainy (n.d.) [State Statistics Committee of Ukraine]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
13. Ofitsijnyj sajt NBU (n.d.) [Official website of the NBU]. Available at: <https://bank.gov.ua/>
14. Dedakaiev V.A. (2014). Ekonomika Ukrainy: balansuvannia na mezhi defoltu [Ukraine's economy: balancing on the verge of default]. *Naukovyj visnyk Natsional'noho universytetu DPS Ukrainy (ekonomika, pravo)*, no. 1, pp. 4–11. (in Ukrainian)
15. Polchanov A. Yu. (2017). Vtraty ukrains'koi ekonomiky vid vijs'kovoho konfliktu [Losses of the Ukrainian economy from the military conflict]. *Ahrosvit*, no. 11, pp. 40–46. (in Ukrainian)
16. Reformy v Ukraini 2016–2019: Nezvorotnist' zmin (n.d.). Available at: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reform%20office/ukraine-reform-conference-2019-09-ukr.pdf>